

успішно. Така робота також проводиться спільно з батьками дитини, адже лише комплексний вплив на дитину може дати потрібні результати.

Досить цікавою, на наш погляд, є система адаптації до нових соціальних умов, розроблена Ю.А. Александровським. Вчений розглядає адаптацію як результат діяльності цілісної саморегулюючої системи, яка уособлює собою ієрархічну багаторівневу організацію адаптаційних процесів і є проявом синтетично інтегрованої активності багатьох біологічних та соціально-психологічних систем. Далі автор виділяє п'ять видів підсистем: соціально-психологічних контактів; пошуку, прийняття та переробки інформації; бадьорості і сну; емоційного реагування; ендокринно-гуморальної регуляції. Рівень розвитку цих підсистем впливає на можливості адаптації особистості до змін навколишнього середовища [1]. Така система досить успішно може бути використана для розробки індивідуальної програми для забезпечення соціальної адаптації дитини з особливими потребами до навчання у відкритому середовищі. Спільними зусиллями із залученням соціального педагога, психолога, класного керівника і батьків дитини, що має обмеження у своєму розвитку, ватро розробити програму підвищення адаптаційних можливостей дитини шляхом розширення її контактів з ровесниками у класі, інформуванням та консультуванням батьків стосовно особливостей розвитку дитини, забезпечення їх необхідною педагогічною, психологічною, юридичною інформацією, розробки режиму дня дитини тощо. У разі необхідності до цього процесу потрібно залучити також дільничного лікаря.

Таким чином, забезпечення соціальної адаптованості дитини з особливими потребами до навчання в масовій школі можливе лише за умови тісної співпраці школи та сім'ї дитини з врахуванням індивідуальних особливостей розвитку школяра і його потенційних можливостей.

Література

1. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация. – М.: Наука, 1976. – 272 с.
2. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.92 – 100.
3. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
4. Закон України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – №21. – С.252 – 254.
5. Милославова Н.А. Адаптация как социально-психологическое явление // Социальная психология и философия. – Л., 1973. – С. 118 – 121.

УДК 37.018.1

С.П. Архипова, І.В. Ченбай

СТВОРЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ (НА МАТЕРІАЛІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. У статті розглядаються питання створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, змісту та форм соціального супроводу, що здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (на матеріалі Черкаської області).

Ключові слова: діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, соціальний супровід.

Аннотація. В статті розглядаються питання створення прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, виховання і форм соціального супроводження, яке здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (на матеріалі Черкаської області).

Ключевые слова: дети-сироты и дети, лишённые родительской заботы, социальное сопровождение.

Annotation. The questions of adoption families creation and children's houses of a family type, contents and forms of social support which is carried out by the experts of the family, children and youth social services centres (on the material of Cherkasy oblast) are considered in the article.

Key words: the children – orphan and children deprived of parental care, social support.

Соціальним наслідком процесу трансформації суспільного устрою в Україні є загострення проблеми сирітства та бездоглядності дітей. Держава не завжди спроможна створити належні умови для забезпечення потреб і підтримки дітей, які в силу різних причин втратили рідну сім'ю. Пріоритетним напрямком розбудови українського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя є реформування системи опікування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, розвиток сімейних форм виховання зазначеної категорії дітей. Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13.01.2005р. визначає пріоритетність влаштування дитини, що втратила батьківське піклування, „в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу” [1, с. 7]. Черкаська область має позитивний досвід роботи з громадськістю по впровадженню нового соціального інституту на різних етапах: проведення інформаційної кампанії та підбір кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу та здійснення соціального супроводу на етапах створення та функціонування прийомної сім'ї.

Термін „соціальний супровід” визначений Законом України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21.06.01р. як „вид соціальної роботи, який спрямований на здійснення соціальної опіки, патронажу соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення їх соціального статусу” [2, с. 5]. По відношенню до об'єкту „приймна сім'я” термін „соціальний супровід” конкретизується як „діяльність соціального працівника (або групи соціальних працівників), спрямована на створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку прийомних дітей та дітей-вихованців у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу” [6, с. 59]. Авторські колективи у складі О.О. Яременка, Н.М. Комарової, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець, А.Й. Капської, І.В. Пеші, Л.В. Долинської та ін. об'єктом соціального супроводу визначають усю сім'ю, в якій виховується прийомна дитина: „соціальний супровід – цілеспрямована діяльність соціального працівника (або групи соціальних працівників) по створенню необхідних умов для оптимального функціонування прийомної сім'ї та розвитку дитини” [3, с. 34], [4, с.108 – 109]. Разом із терміном „соціальний супровід” у „Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу” використовується термін „соціальне супроводження”, що визначається як „робота, що передбачає надання фахівцем (або групою фахівців) ЦСССДМ у співпраці з фахівцями інших підприємств, установ, організацій комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг, спрямованих на забезпечення належних умов функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу”.

Зміст, завдання та основні напрями соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, функції соціального працівника досліджували О.О. Яременко, Н.М. Комарова, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець, Г.М. Лактіонова, Ж.В. Петрочко, І.М. Трубавіна. Особливу увагу науковці звертають на складання плану соціального супроводу та його структуру. Однак поза увагою спеціалістів залишається дослідження форм соціального супроводу та аналіз найтипівіших ситуацій, які вирішує соціальний працівник.

Мета статті – дослідити зміст і форми соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, що здійснюється соціальними працівниками (на матеріалі Черкаської області).

Дослідження проводилось протягом червня – липня 2006 року серед працівників міських та районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, до службових обов'язків яких входить здійснення соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. У ньому взяли участь 18 соціальних працівників, під соціальним супроводом яких перебувало 20 прийомних сімей (далі ПС) та 5 дитячих будинків сімейного типу (далі ДБСТ), що були офіційно створеними на момент проведення дослідження, причому 10 із них мали менш, ніж річний термін функціонування, 13 – від одного до трьох років, 2 ДБСТ були створені 15 років назад.

З метою вивчення ситуації у сфері прийомного виховання та виявлення основних напрямів та форм здійснення соціального супроводу був розроблений опитувальник, що дозволив оцінити не тільки загальний рівень компетентності соціальних працівників у здійсненні соціального супроводу, але і визначити вплив соціального оточення на процес створення та функціонування ПС або ДБСТ. Опитувальник має три логічні частини: аналіз діяльності соціальних працівників на етапі проведення інформаційної кампанії та створення ПС, основних напрямів роботи на етапі функціонування та рефлексію соціальних працівників відносно власного рівня компетентності.

Дослідження показало, що, як для сімей, що вже створені, так і для сімей, що звернулись до ЦСССДМ із бажанням створити ПС або ДБСТ, основним джерелом інформації є засоби масової інформації та соціальні працівники: спеціалісти ЦСССДМ, служб у справах дітей, відділів у справах молоді та спорту, органів опіки та піклування. Серед джерел інформації категорії „інше” було названо церкву, особливо активно ця інформація розповсюджується серед прихильників церкви Євангельських християн-баптистів.

У регіоні існує динаміка розповсюдження інформації про ПС та ДБСТ від сімей, що мають досвід прийомного виховання. Досить часто ця динаміка відслідковується у сільській місцевості, коли в населеному пункті є ПС або ДБСТ, що вдало функціонують, мають позитивний досвід прийомного виховання.

Одним із важливих структурних елементів на етапі створення ПС або ДБСТ є тренінговий курс з підготовки потенційних прийомних батьків, проходження якого є обов'язковою умовою, визначеною Положенням про ПС / ДБСТ. Усі прийомні батьки, що пройшли підготовку протягом 2004 – першої половини 2006 року, навчались в рамках проекту Християнського дитячого фонду „Реформування системи піклування про дітей в Україні шляхом розвитку інституту прийомних сімей”, що реалізовувався в чотирьох регіонах України: АР Крим, Хмельницькій, Кіровоградській та Черкаській областях. Навчання потенційних прийомних батьків проводилось за програмою PRIDE, розробленою в 90-х роках ХХ сторіччя під керівництвом Департаменту служб для дітей та сімей США і адаптованою до українського законодавства та особливостей національного характеру, ментальності українців. Програма представляє собою 10 тематичних зустрічей, що проводяться у формі соціально-психологічного тренінгу, та двох відвідувань на дому. З 2004 до червня 2006 років навчання пройшли 37 сімей з різних районів Черкаської області, 70,3% складають повні сім'ї, де навчання пройшли обоє батьків, у 10,3% випадків навчання проходили матері із неповних сімей, 18,9% складають сім'ї, у яких навчання

пройшов лише один із батьків. Серед причин проходження навчання лише одним із батьків визначаються наступні: велика зайнятість батьків у роботі по сільському господарству, виникнення матеріальних або побутових проблем, внаслідок яких змінюється рішення щодо створення ПС або ДБСТ, інвалідність одного з батьків, перенесення термінів тренінгового курсу і, як наслідок, неузгодженість із особистими планами сім'ї.

Серед проблем, з якими зіткнулися соціальні працівники на етапі створення ПС, – надання довідки про проходження навчального курсу виявилась найбільш актуальною (16,1% опитаних). Більш того, у деяких районах було прийнято рішення про утворення ПС / ДБСТ без проходження навчання одним або обома батьками, що є порушенням чинного законодавства.

ПС або ДБСТ створили 59,4% сімей, що пройшли тренінговий курс з підготовки потенційних прийомних батьків. 16,2% сімей на час дослідження знаходились на етапі створення, тобто тривало оформлення документів або сім'я знаходилась на стадії підбору дитини. У той же час процес становлення системи навчання потенційних прийомних батьків характеризується тим, що 24,4% сімей, пройшовши повний курс навчання, не створили ПС або ДБСТ. Ця ситуація викликана трьома причинами:

- по-перше, проходження навчання особами, що не можуть, згідно чинного законодавства, створити ПС. Як правило, це відсутність власного, тобто оформленого на одного із членів подружжя, житла;
- по-друге, зміни, що вносяться до нормативно-правових документів і визначають певні обмеження, у першу чергу це обмеження стосовно віку потенційних прийомних батьків та різниці у віці між прийомними батьками та прийомними дітьми;
- по-третє, недостатність мотивації сім'ї щодо виховання дитини-сироти, що має негативний життєвий досвід.

При аналізі цих причин видно, що перевірка відповідності кандидатів на створення ПС або ДБСТ вимогам чинного законодавства та вивчення їх мотивації до направлення для проходження навчання є важливою складовою діяльності соціального працівника, відповідального за соціальний супровід ПС та ДБСТ.

Труднощі, що виникали на етапі створення ПС або ДБСТ, можна умовно об'єднати у такі групи: пов'язані із життєзабезпеченням сім'ї, проходження навчального курсу підготовки потенційних прийомних батьків, підбір дитини, співпраця з установами та організаціями, включеними до процесу створення ПС або ДБСТ. Відповіді соціальних працівників розподілились таким чином (див. табл.1).

Труднощі із наданням довідки про житло були пов'язані із тим, що площа житла була недостатньою для того, щоб взяти прийомну дитину або ж із тим, що право власності на житло необхідно було терміново переоформити на одного із прийомних батьків (якщо до цього воно юридично належало іншій особі, наприклад, батькам, колишньому чоловікові і т.д.).

Труднощі із наданням довідки про доходи пов'язані із наступними ситуаціями: низький рівень заробітної плати, робота у приватного підприємця без запису до трудової книжки, доходи за рахунок ведення домашнього господарства, робота за кордоном.

Співпраця з іншими структурами ускладнювалась відсутністю роз'яснень по повноваженням та обов'язкам підрозділів райдержадміністрації (РДА), які задіяні у процесі створення ПС. При прийнятті рішення про утворення ПС / ДБСТ соціальними працівниками відмічались такі недоліки: відсутність у прийомних батьків всіх необхідних документів, зволікання опікунської ради у наданні статусу ПС, труднощі із прийняттям рішення як першого такого документу в районі. На даний час ситуація поступово змінюється: прийняття рішення про створення наступної ПС викликає значно менше труднощів, крім того, прийняті нові підзаконні акти, що регулюють порядок взаємодії різних структур у процесі створення та функціонування ПС або ДБСТ.

Труднощі, що виникали на етапі створення ПС або ДБСТ

Проходження батьками медогляду	–
Довідка про житло	6,5%
Довідка про доходи	9,7%
Довідка про проходження навчального курсу	16,1%
Спілкування з сім'єю	–
Співпраця з іншими структурами	9,7%
Прийняття розпорядження адміністрацією	9,7%
Підбір дитини	19,3%
Співпраця з адміністрацією державного закладу для дітей-сиріт	3,2%
Інше	6,5%
Труднощів не виникло	16,1%
Немає відповіді	3,2%

У ситуації підбору дитини можна відзначити певний парадокс: з одного боку, на вихованні в державних закладах області знаходиться більше 4 тисяч дітей віком до 18 років, з іншого боку, у 22,6% випадків створення ПС або ДБСТ труднощі були пов'язані саме із підбором дітей або співпрацею з адміністрацією державного закладу. Підбір дитини відбувався тривалий час через вимоги батьків щодо статі, віку, соціального статусу дитини. Особливо ситуація ускладнювалась у тому випадку, коли батьки хотіли взяти дитину віком до одного року. Результатом тривалої роботи по підборі немовляти було, як правило те, що сім'я брала на виховання дитину більш старшого віку, а на час проведення дослідження у ПС та ДБСТ Черкаської області знаходилась лише одна дитина віком до року.

Серед інших труднощів були зазначені в основному такі, що стосуються виплат допомоги на утримання прийомної дитини та прийомної сім'ї, а саме необізнаність з механізмом таких виплат, невизначеність із тим, через які організації буде відбуватись фінансування і т.д.

Таким чином, на етапі створення майже кожна ПС стикалась із труднощами, що заважали вирішувати ситуацію більш оперативно. За даними дослідження, найбільша частота контактів соціального працівника із сім'єю відбувалась саме на етапі створення: у 36% випадків 2 – 3 рази на тиждень, у 32% – 1 раз на тиждень, уже в перші три місяці функціонування ПС або ДБСТ ці показники знизились: 2 – 3 рази на тиждень спілкувались у 28% випадків, 1 раз у 32%, протягом першого року щотижнево спілкувалось лише 8% спеціалістів, у 24% випадків – 1 раз на два тижні. Таким чином, хоча формально початком соціального супроводу сім'ї вважається час з моменту прийняття рішення про утворення ПС / ДБСТ, найбільш активна співпраця із сім'єю відбувається саме на етапі створення, поступово частота контактів знижується. Так, на даному етапі 2 – 3 рази на тиждень спілкується 10,5% спеціалістів, 1 раз на тиждень – 17,2%, 1 раз на два тижні – 31%, 1 раз на місяць – 34,5%, один раз на рік – 6,8%. З одного боку, зниження активності спілкування у залежності від часу функціонування ПС є об'єктивним процесом, показником успішної адаптації дитини в ПС, з іншого, зниження уваги до сім'ї є причиною того, що соціальні працівники із запізненням реагують на конфліктні або кризові ситуації. Невисока частота контактів із соціальним працівником часто обумовлюється тим, що сім'я живе у селі, віддаленому від райцентру, де відсутні засоби зв'язку, а у РЦСССДМ відсутні кошти на оплату проїзду спеціаліста.

У виборі форми спілкування соціального працівника із сім'єю відсутні явні переваги, всі використовуються майже рівномірно: спілкування по телефону – 32,6%, здійснення візиту в сім'ю – 38,5%, візит членів сім'ї до ЦСССДМ – 26,9%, найчастіше в роботі поєднуються всі форми. Один із соціальних працівників спілкується із сім'єю, відвідуючи навчальний заклад, де навчаються рідні та прийомні діти.

Ініціатива в контакті сім'ї з працівником ЦСССДМ, як правило, процес двохсторонній, а саме соціальний працівник відвідує сім'ю згідно з графіком, наносить планові візити, а сім'я звертається за необхідністю. Найчастіше сім'ї звертались із такими питаннями (див. табл. 2).

Таблиця 2

Питання, для вирішення яких прийомні сім'ї звертались до ЦСССДМ

Юридичні питання стосовно житла, майна	12%
Юридичні питання стосовно ПД	12%
Соціальні виплати на ПД, ПС	19%
Медична допомога ПД	7%
Допомога ПД у навчанні	8%
Взаємостосунки в сім'ї	11%
Зайнятість дітей у вільний час	7%
Матеріальна допомога	4%
Придбання та ремонт житла	4%
Участь у заходах ЦСССДМ	11%
Інше	5%

Житлові та майнові питання стосувались права ПД на подальше успадкування житла ПС, прописки дитини, ремонту та перебудови приватного будинку для створення ДБСТ, надання будинку під ДБСТ або сприяння в отриманні кредиту на придбання житла.

Юридична допомога стосовно прийомної дитини торкалась наступних питань: визначення статусу, отримання передбачених законодавством пільг, зміна імені або прізвища, оформлення документів (єдиного квитка, чорнобильського посвідчення).

Найбільша кількість звернень прийомних батьків стосувалась оформлення та отримання соціальних виплат на сім'ю або дитину, в тому числі і затримки фінансування ПС або ДБСТ. Було надано допомогу з підготовки клопотань та запитів в установи та організації за місцем походження або місцями проживання дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування в Черкаській області та на території України, зборі довідок для призначення пенсії на дитину, оформленні звітних документів за використані кошти.

Сприяння в поліпшенні стану здоров'я прийомних дітей включає наступні форми надання соціальної допомоги: домовленість про направлення до профільних спеціалістів обласного центру, консультації з приводу отримання дитиною пільг на лікування, надання путівок на оздоровлення.

Взаємодія соціальних працівників із закладами освіти стосувалась наступних питань: перехід на навчання до іншого закладу (в іншу загальноосвітню школу або ж із спеціальної до загальноосвітньої), допомога в подоланні відставання у навчанні, пільги на безкоштовне перебування дитини-сироти у дошкільному закладі.

Психологічні проблеми стосувались, в основному, адаптації дитини в сімейному середовищі, налагодженні родинних взаємостосунків між всіма членами сім'ї, вирішення

конфліктних ситуацій між дітьми (приймними, прийомними та рідними, між рідними братами та сестрами).

Питання придбання та ремонту житла виникають, як правило, в тих випадках, коли сім'я хотіла б взяти на виховання більшу кількість дітей, але для цього не вистачає житлової площі.

ПС та ДБСТ беруть участь у тематичних заходах, що проводяться соціальними службами, як правило, це обласні або всеукраїнські заходи, куди запрошується велика кількість сімей у повному складі. У одному випадку прийомну дитину було залучено до волонтерської роботи.

Інші питання, з якими звертались прийомні батьки до ЦСССДМ, були пов'язані із вирішенням господарських питань (надання земельної ділянки, ремонт дороги, сприяння в газифікації, телефонізації) або психологічних (адаптація прийомної дитини в учнівському колективі).

Аналіз питань, з якими найчастіше звертались прийомні батьки, дозволить кожному із соціальних працівників логічно обґрунтовано побудувати план супроводу ПС або ДБСТ, включити ці питання до переліку тем, що будуть розглядатись під час навчання соціальних працівників та прийомних батьків.

Створення нових соціальних інститутів вимагає наявності кваліфікованих спеціалістів, здатних надавати своєчасну та дієву допомогу у різних ситуаціях життєдіяльності ПС / ДБСТ, тому до плану підготовки студентів спеціальності „Соціальна педагогіка / робота” необхідно включати навчальні курси, в яких детально розглядаються питання змісту та форм соціального супроводу.

Компетентність та відповідальність соціальних працівників на етапах проведення інформаційної кампанії, підбору кандидатів у прийомні батьки, створення та функціонування ПС та ДБСТ є запорукою того, що створені сім'ї використовують свій виховний потенціал на задоволення потреб розвитку дитини, будуть налагоджені позитивні взаємовідносини, відбудеться процес успішної адаптації та соціального становлення прийомної дитини. А саме приклади функціонування соціально благополучних та успішних ПС є основою популяризації та позитивного ставлення суспільства до нового соціального інституту.

Література

1. Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13 січня 2005р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – 2 лютого. – С.7 – 15.

2. Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. – Ч.І. – К.: ДЦССМ, 2003. – 762 с.

3. Приймна сім'я: оцінка ефективності опіки: Методичні рекомендації для соціальних працівників / *О.О. Яременко, Н.М. Комарова, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець* та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 78 с.

4. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навчально-методичний посібник / *Л.С. Волинець, А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша, Г.М. Бевз, Л.В. Долінська, О.О. Яременко*. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 127 с.

5. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навчально-методичний комплекс / За заг. ред. *Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петроцької*. – К.: Науковий світ, 2006. – 270 с.

6. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу: Збірник методичних матеріалів / *Г.М. Бевз, А.Й. Капська, Н.М. Комарова* та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.

7. *Трубавіна І.М.* Підготовка соціальних працівників до супроводу дитячих будинків сімейного типу (методичні матеріали). – К., 2002. – 92 с.